

Durisbergenova Asiya

Ádilbay qızı -Ájiniyaz atındaǵı NMPI Túrkiy tiller fakulteti qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeliginiń 1a - kurs studentı

Annatociya: *Bul maqalada «MUGALLIMGE RAXMET» povestindegi gónergen sózler haqqında sóz etiledi. Ásirese, bul sózler misallar arqalı berilgen.*

Tayanish sózler: *Gónergen sózler, arxaizmler, tariyxiy sózler.*

Annatociya: *This article is about the story «MUGALLIMGE RAKHMET». It was mentioned about the words. Please, these words are given by examples.*

Key words: *Gónergen words, archaizms, historical words*

Аннатоция: *Эта статья о повести «МУГАЛЛИМГЕ РАХМЕТ» Было сказано о словах. Пожалуйста, эти слова приведены в примерах.*

Ключевые слова: *старые поговорка, архаизмы, исторические слова*

Qaraqalpaq ádebiyatında shayır hám jazıwshılar kóp, biraq sonıń ishinde T. Qayıpbergenovtıń ornı ózgeshe hám salmaqılı. Onıń shıǵarmaları filosofiyalıq mánige iye bolıw menen birge tereń oy ham milliy ruwxta jazılǵanlıǵı bolıp esaplanadı. Onı oqımaǵan, bilmegendi ushıratıw qıyın. Shıǵarmaların oqıp qarasaq adamǵa oy saladı. Qandayda bir ruwxıy azıq aladı. Durıs, hár bir kórkem shıǵarmanı oqıǵan waqta usınday ruwxıy azıq alamız, biraq T. Qayıpbergenovtıń shıǵarmaların oqıǵanda basqasha oy-sezimler boladı. «Muǵallimge raxmet» shıǵarmasında bolsa sol dáwirdegi adamlardıń muǵallimge degen kóz qarası súwretlengen. Povestte bilimlendiriw haqqında sóz etiledi, sol waqıttaǵı meketepke oqıwshılardı qamtıw waqtındaǵı bolǵan qıyınshılıqlar tuwralı avtor sheberlik penen bayanlap beredi. Adamalar muǵallim tek ǵana bilim beriwshi emes, adamlardı jaqsılıqqa, jańa jaqsı islerge baslawshı, jamanlıqqa qarsı gúresiwge shaqıratuǵın tárbiyashı ájayıp insan ekenligin kem-kem túsine baslaydı. [1;544]. Gónergen sózler biz ushın áhmiyeti júdá úlken bolıp esaplanadı. Házirgi waqıtta gónergen sózler ornın taza yaǵnıy neologizmler basıp atır. Gónergen sózlerdi biz kóbinese usınday kórkem shıǵarma oqıw waqtında ǵana yamasa ruwxıy baylıǵımız bolǵan folklorlıq úlgilerdi oqıp tanısqanda ushıratamız. Álbette, oqıǵanda biz onı túsiniwimiz ushın túsindirme sózlikten paydalanǵan halda onıń mánis-mazmunın, qanday orınlarda kelgenin kóriwimizge boladı. Gónergen sózler Leksikologiyanıń bir bólimi desek boladı. Tilimizde gónergen sózler kóplep ushırasadı. Qaraqalpaq tilinde gónergen sózler ańlatatuǵın túsiniqlerge qatnasına qaray hár qıylı bolıp keledi. Olardıń bir qatarı jámiyet rawajlanıwınıń belgili bir dáwirinde ómir súrgen biraq házir turmıstan shıqqan túsiniqlerdiń máselen, kiyim-kensheklerge, úy-ishi zatlarına (jegde, túrme, halqa, háykel, boqjama, sabaq, jipek, jul h.t.b.) baylanıslı atamalar bolsa, , ekinshi birewlewri mámleketlik basqarıw islerine baylanıslı túsiniqlerdiń (qusbegi, datqashı, bolıs, biy, oyaz.t.b.) atamaları, al úshinshi birewleri házir de ómir súrip kiyatırǵan túsiniqlerdiń dáslepki atamaları t.b. sıpatında (jarlıq, hámir-buyırıq, ukaz-párman t.b.)

ushirasadı. Gónergen sózler barlıq tillerde de usınday ayırıqshalıqlarǵa iye. Olar til biliminde kóbinese istorizmler hám arxaizmler dep ekige ajratıladi. Biraq usı kúnge shekem til ilimpazları bul eki toparǵa kiretuǵın sózlerdi túrlishe túsiniy kiyatır. Bul nársese istorizmlerdi arxoizmlerden ajratıw máselesin shatastırıwǵa alıp kelmekte.[2;117] Shıǵarmadaǵı gónergen sózlerge keletuǵın bolsaq, kóp orınlarda kelgen:

1. Elede tegerañ qıymıldıń qıraǵanda dawısı adamlardıń qulaǵın jırtıp kete jazlar edi. [3;6]

Tegerañ.r. Sál-pál, az-maz, bolar- bolmas, áytewir. Mısalı: Tegerañ kózińdi ashsań qar menen toladı (S.Xojaniyazov) [4;300]

2. Minekey oyınıń aqırına saqlap otırǵan eń sońǵı shábbemdi saldım. [3;7] **Shábbe.** at. Alshı hám táwwe jaǵı qırılǵan kishkene asıq. [4;517] Bul sózlerden bilsek boladı, hár bir sózdi jazıwshı júdá orınlı etip paydalanǵan. Bul shıǵarmada jáne de kóp gónergen sózlerdi paydalanǵan desek boladı. Mısalı:

3. Túnde eki jerde shútik shıra jaǵıladı [3;8] **Shútik.shútik shıra** at: Qandayda bir ıdısqa may quyılıp pilte menen jaǵılatuǵın shıra.[4;522]

4. Apam arshanıń ústindegi qarshın –boqjamalardı jıldam-jıldam ilip atır.[3;11]

Arsha at. 1. Kiyim-kensheklerdi salıp qoyatuǵın aǵashtan islengen qutı. 2. Shaqaları buyralanǵan, mayda búrshikli, qısı-jazı óz túsini ózgertpeytuǵın aǵashtıń bir túri. [5;108]

Qarshın at. Kórpe-tósektiń astına ishine hár túrli zatlar salıp, sandıqtıń ústine qoyılatuǵın, onnan keyin júk jıynalatuǵın, hár túrli naǵıslar menen naǵıslanıp islengen xojalıq buyımı. [6;137]

5. Apam qolına urshıǵın ala –sala alaqshınıń qasına otıra qaldı. [3;11]

Alaqshın at. Áteshtanıń sırt dógeresine tazalıq ushın arnawlı taxtaydan islengen nársese, áteshtan, oshaqtıń jiyegine, ernegine geyde ılaydan, geyde aǵashtan islenedi. [5;72]

Urshıq at. Súyekten, aǵashtan, tastan, kesekten yarım shar formasında islengen sabı uzınsha bolıp kelgen, jún yaki paxta iyiriw ushın qolaylanǵan ásbap, qural. [4;392]

6. Aǵam qobdiydan atawız benen shókkishin alıp, sozanın sabaqlay sala, góne gewishin jamawǵa kiristi. [3;11]

Qobdiy at. Ustalarđıń quralların salatuǵın kishkene qutı. [6;161]

Sozan at. Ushı topır iykemlew úlken iyneniń bir túri, bizdıń ornına ótkeriwge arnalǵan iymek iyne [4;210]

7. Boyralar tóselip jatır. [3;19]

Boyra at. Iri qamıstan jenshilip, tórt múyeshli etip, toqılǵan zat. [5;323]

8. Barsaq óz aldına bir jayda azanǵı halqas tayarlanǵan. [3;19]

Halqas at. Suyıq awqatqa qosıp ishiletuǵın, jelinetuǵın iri, túyirlik awqat [4;465]

9. Darawara bir qırma, qasıǵı aldımızǵa qoyıldı [3;19]

Qırma at. Awqat quyıp ishetuǵın kishkene ıdısqa, tostaǵan. [6;217]

10. Kempir qazandı túsire sala súttiń qaymaǵın sarı zerenge gilpip alıp Turdıbaydıń qasına qoydı. [3;23]

Zeren. Ağashtan sırlanıp islengen tabaqtıń kishkene túri. Kishkene tabaq sıyaqlı ıdı. [7;247]

11. Esitimshe topan gambanıń arasında jatatuǵın usaydı. [3;31]

Qamba at.1. Dán hám basqada shiyki zat salınatuǵın ,saqlanatuǵın arnawlı orın. 2. Awıs. Baylıq.qor . [6;113]

12. Shırayı andızday sarǵayıp ketken shıǵar dep oylaytuǵın edim. [3;52]

Andiz at.1. Dári ushın paydalanatuǵın sarı shóptiń atı. 2. Kel. Andızǵa usaǵan [5;87]

13. Úyiniń úzik-teńligi de pútin bolǵan soń suwıq ádewir kúsheygende qaqırasına kirmeydi. [3;51]

Qaqıra at. Qamis penen ılaydan salınǵan jay, qaqıra jay .[6;107]

14. Jalǵız beshpent penen kelgenbiz. [3;56]

Beshpent at. Sırtqı kiyim bolıp esaplanadı.

15. Geyparalarımızda gúmpeyde joq . [3;56]

Gúmpey at. Ishine paxta hám júń salınıp tigilgen ústki kiyim. [7;36]

16. Ele aramızda jamay dushpanlar bar. [3;60]

Jamay q. klass [7;170]

17. Ol shógirmesin sırtınan tartıp alǵan shalǵıshın jazdırmay ,suwıqqa búrisip qalǵan sıyaqlı óz ornında sárriyip tur. [3;61]

Shógirme at. Altı aylıq yamasa bir jıllıq qozı terisinen tigilgen dóńgelek bas kiyimi. . [4;542]

Shalǵıshın at. Hayal-qızlardıń basına tartatuǵın tórt múyeshli oramal,sharshı. [4;501]

18. Qamis qoranıń tasasında bolmasa hesh bende joq. [3;69]

Tasa at. Quwıs,qoltıq,búrkenish, birden kózge túspeytuǵın jer[4;284]

Joqarıda keltirilgen mısallar arqalı biz sol shıǵarmadaǵı qollanılǵan gónergen sózlerdi máńis –mazmunın elede keńirek túsiniń alamız. Gónergen sózlerdi elede izertlew,kórkem shıǵarmalarda qollanıw,keleshek áwlad ushın túsindirme sózliklerdi islep shıǵıw aldaǵı wazıypalarımızdan biri bolıp tabıladı. Gónergen sózlerdi kórkem shıǵarmada qollanıw xalıqtıń milliy ruwxın,táriyxın,til baylıǵımızdıń qunı joqarı ekenliginen derek beredi. Gónergen sózlerdi kúndelikli sóylesiwde ushıratpawımız múmkin, biraq kórkem shıǵarma oqıw arqalı sol sózlerden xabardar bolamız. Gónergen sózlerdi ornı kelgende paydalanıwımız kerek ,álbette. Sebebi sol sózlerden ata-babalarımız paydalanıp kelgen,waqıt ótiwi hám texnika,sawda –satıq jáne basqada tarawlardıń rawajlanıwı arqalı bul sózlerden paydalanbay qalınadı, biraq ulıwma paydalanbaw degen sóz emes. Juwmaqlap aytqanda, gónergen sózler ana tilimiz ushın ele qunın joytpaydı, onı kerekli orınlarda paydalansań boladı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Пахратдинов Ә, Алламбергенов К, Бекбергенова М «XX әсир қарақалпақ әдебияты тәрийхы» -Нөкис. « Қарақалпақстан».2011

2. Бердимуратов Е. «Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология» - Нөкис.
3. Қауырbergenov Т. «Muğallimge rahmet». –Nókis. «Bilim». 2016
4. «Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги» IV том. - Нөкис.
«Қарақалпақстан».1992
5. «Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги» I том. - Нөкис.
«Қарақалпақстан».1982
6. «Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги» III том. - Нөкис.
«Қарақалпақстан».1988
7. «Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги» II том. - Нөкис.
«Қарақалпақстан».1984